

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 930.1

Борис Черкас *

МІЖ МИРОМ ТА ВІЙНОЮ – 1533 Р.

Стаття присвячена подіям 1533 р., які відбувались вздовж Великого Кордону Великого князівства Литовського. Завдяки наявному джерельному матеріалу робиться реконструкція подій, подається їх хронологія. Наголошується на факті впливу усобиць в середині Кримського ханату на українські землі Великого князівства Литовського. Так в статті показується, як протягом лише одного року Кримський ханат отримав двох ханів, почав міняти зовнішньополітичний курс від конфронтації з Великим князівством Литовським до погіршення відносин з Московською державою. При цьому показується, що навіть офіційно мирні відносини між Великим князівством Литовським і Кримським ханатом не могли бути гарантією спокою на кордоні. Там продовжувалась перманентна прикордонна війна. Також, дається оцінка участі Московії в цих подіях. Наголошується на планах Василя III здійснити агресії про Київської землі. Відмічаються активні й досить ефективні дії як литовського уряду на чолі з Сигізмундом Старим, так і представників місцевих адміністрацій та можновладців.

Ключові слова: Кримський ханат, Велике князівство Литовське, Сигізмунд Старий, Іслам-Гірей, Сахіб-Гірей, Орда.

Життя на Великому кордоні, що проходив нашими теренами тисячі років, поки існував світ кочовика, до сьогодні залишає чимало питань. При цьому період історії цього явища принаймні з кінця XV ст. стає для дослідників більш доступними через збереженість джерельного матеріалу. Природно постає потреба у відтворенні більш детальної історії життя на Великому кордоні. В своїй статті я намагатимусь показати, яке динамічне життя було в рамках української ланки Великого кордону, і як швидко могла мінятися політична ситуація протягом одного року.

* Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Напередодні в Криму й Подніпров'ї політична ситуація змінювалася калейдоскопічно. Восени 1531 р. в Кримському ханаті почався черговий етап міжусобної війни, що стрясала цю державу всі 20-ті роки XVI ст. Під час цієї війни Іслам-Гірей, противник хана Саадет-Гірея I, змушений був відступити до Великого князівства Литовського (далі ВКЛ-Авт.) і попросити захисту. Помешканням для цього кримського дисидента і його прибічників стали Черкаси з навколишнім повітом. В принципі тут не було для литовської влади і тим більше українських керманичів на місці нічого не звичного. Це була стала практика для кочового нобілітету шукати притулку в українських подніпровських містах. Тим більше, що в 1528–1529 рр. вже була схожа ситуація з цим же самим царевичем. Проте відмінністю було те, що Саадет-Гірей I вирішив переслідувати свого ворога і навіть на землях ВКЛ. І, що ще важливіше, цей хан спробував таки захопити українські міста Київського воєводства зі стольним містом включно. Як наслідок відбувся військовий похід чисельного кримсько-османського війська. Але черкаська фортеця виявилась неприступною твердинею і Саадет-Гірей I був змушений відступити. А вже за деякий час і взагалі залишити престол і втекти до Османської імперії. Цим спробував скористатись Іслам-Гірей I. Він за підтримки литовської сторони і кримського нобілітету проголошує себе ханом. Причому він навіть встигнув оформити ярлик з ВКЛ – вже традиційна на той час процедура, яка демонструвала визнання Вільно того чи іншого хана. При цьому вже згадуваний Саадет-Гірей I, такого визнання з боку ВКЛ так і не отримав за всі десять років свого правління. Проте, щоб остаточно утвердитись в Криму, Іслам-Гірею I потрібна була й згода османів. Тому Іслам-Гірей, зайнявши ханський «стілець», звернувся до Сулеймана I з проханням прислати до Криму кого-небудь ханом. Як влучно підмітив В.Д. Смирнов, за допомогою цього політичного маневру він хотів привернути до себе прихильність султана [10, с. 400]. Для Сигізмунда I було вигідно забезпечитися з боку Іслам-Гірея присягою і ярликом, хоча на той момент він уже володів інформацією про рішення Сулеймана I з приводу Кримського ханата. Польський посол у Стамбулі, який був посланий до османів за рік до цих подій [15, s. 229], Петро Опалинський повідомив Краків, що Сулейман I, залишаючись вірним своїй політиці, вирішив поставити ханом Сахіб-Гірея [9, с. 168], який мав антимосковські погляди і намагався нав'язати їх султанові. На початку 1533 р. між Сигізмундом I і Сулейманом I було укладено «вічний мир» і одночасно з цим до Криму було прислано Сахіб-Гірея. Такий збіг не був випадковим. Сулейман I таким чином забезпечував своєму ставленику спокій з боку ВКЛ, яке, з огляду на події 1528–1529 і 1532 років, могло підтримати свого клієнта Іслам-Гірея I. Тим більше, що в цей час на Київщині спостерігалось скупчення литовських військ. Тоді ж султан надіслав попередження Сигізмунду I, щоб «з ваших україн не почалося» якого-небудь воєнного виступу [12, арк. 161 зв.].

На мою думку, тут мова йде не тільки про молдавський кордон. Те, що документ перекладено староукраїнською мовою, крім бажання Сигізмунда I повідомити Панів-Ради про мир, пояснюється ще й тим, що в цей час

відбувались напади на турецько-татарське прикордоння саме з українських земель ВКЛ. Наприклад «черкаські козаки» розгромили валку кафінських, тобто турецьких підданих, купців. Та й сам Сахіб-Гірей I вже в перші місяці свого правління «посилав... часто про тих козаків» [1, с. 186]. Крім політичного прикриття, Сахіб-Гірей I мав ще й сильний турецький воєнний супровід, який складався з: 60 пушкарів, 300 латників, 1000 сейменів, 40 фур'єрів, 30 чаушей, 60 зеаметників і тімаріотів. До того ж, уряд Туреччини почав відраховувати Сахіб-Гірею I суму на утримання особистої гвардії, т. з. «псарні гроші» [10, с. 404-405]. За таких обставин Іслам-Гірею I нічого не залишалося, як погодитися на титул калги [10, с. 400].

1533 р. ніби не мав повторювати минулорічний драматизм подій. Вільно непогані перспективи в політиці. З османами було підписано мир, і в Стамбулі намітилося зростання антимосковських течій, про які Сигізмунд I міг знати від Опалинського. Це, як зауважив Греков, спонукало польських урядовців «до дій, які дали певні результати» [9, с. 168]. Захоплення Османською імперією Угорщини і підписання «вічного миру» зблизило Стамбул, Краків і Вільно [9, с. 172]. На думку турецького вченого Галіла Іналджика, неабияку роль у такому перебігу османської зовнішньої політики відіграв Сахіб-Гірей I, якому вдалося переконати Сулеймана I в намірі уряду Московії захопити колишню джучидську територію у басейні Середньої і Нижньої Волги [2, с. 119; 3, с. 49]. А це було невигідно Стамбулу, який збирався воювати з Персією за розширення свого впливу на Месопотамію і Кавказ [6, с. 150-151]. Щоправда, остаточне розуміння небезпеки з боку Москви у Туреччині отримали на середину XVI століття [3, с. 49]. Але вже Сахіб-Гірей I отримав фактично дозвіл на розширення кримської агресії супроти Московії, не забуваючи при цьому і кордонів ВКЛ, а також Польщі.

Сахіб-Гірей I, на відміну від Саадет-Гірея I, котрий змалку жив у Туреччині, як політичний діяч сформувався під безпосереднім впливом політичного оточення свого батька Менглі-Гірея I та брата Мухаммед-Гірея I і, отже, брав активну участь у здійсненні ними великодержавного курсу Кримського ханату у Східній Європі. Під час війни Мухаммед-Гірея I з Москвою у 1521-1522 рр., Сахіб-Гірей був Казанським ханом, супротивником Василя III [11, с. 41-42]. У зв'язку з послабленням Криму після смерті Мухаммед-Гірея I і поступаючись перед воєнно-політичним тиском Москви, він був змушений залишити Казань у 1524 р. і повернутися до Криму [11, с. 54]. Ставши правителем Криму і все ще вважаючи себе законним, але позбавленим влади володарем Казані, Сахіб-Гірей I не міг оцінити призначення Василієм III ханом у Казань у 1532 р. Джан-Алі інакше, як ворожу акцію [11, с. 66]. Відтак природньо, що новий хан фактично став продовжувачем великодержавного курсу своїх попередників. Уже в червні кримці, керовані Сафа-Гіреєм, піддали руйнуванню московський кордон між Мещерою і Касимовим [5, с. 83]. 14 серпня 1533 р. 40-тисячне військо перекопців на чолі з Іслам- і Сафа-Гіреями напало на Рязанщину [8, с. 365; 7, с. 102].

Хоча вірогідність нападу на ВКЛ з боку Кримського ханату у першій половині 1533 р. була досить малою, проте у Вільно не збиралися залишатися в стороні від зазначених подій. Тим більше ситуація, як це бувало вже не раз, могла в будь-який момент кардинально змінитися. Тому влітку того ж 1533 р. до нового хана було направлено Великого посла Онікея Горностая з пропозиціями союзу. Литовці пропонували хану, як до того його батьку і брату, 15 тис. золотих (половину – грошима, а половину – тканинами) щорічно, окрім тих років, у які хан або його піддані плюндрували ВКЛ чи КП. Щоправда, Сахіб-Гірей I, під впливом власних успіхів у війні з Москвою, зайняв більш жорстку позицію. Він вимагав, аби 15 тис. упоминків було обов'язково доставлено в листопаді, як було домовлено з О. Горностаєм. У випадку ж відсутності упоминка хан погрожував не затвердити присягу [1, с. 186-187].

Серйозною проблемою на переговорах стало козацьке питання. Українські козаки з Середньої Наддніпрянщини здійснювали часті напади на улуси степовиків. Неодноразові ж скарги Сахіб-Гірея I, до литовського уряду, залишалися без наслідків [1, с. 186]. Особливо хана вивело з себе те, що під час його нападу на ВКЛ козаки з Черкас і Канева шарпали кримські фланги і давали притулок путивльським козакам – підданим Москви [1, с. 186]. Можливо, бажаючи помститися за ці козацькі походи і за допомогою пограбування українських земель підняти бойовий дух свого війська перед великим походом на Рязанщину, у другій половині липня 1533 р. кримці під проводом Сахіб- і Іслам-Гіреїв підкочували до Поділля й зупинилися у 15 милях від Брацлава. До короля надійшла інформація, що хан з калгою збираються здійснити напад на Волинь та українські землі Корони Польської [13, s. 428; 14, с. 420]. Тому Сигізмунд I першого серпня 1533 р. оголосив мобілізацію на Волині і Поділлі, оскільки саме вони мали прийняти перший удар нападників. Король наказував, аби вся місцева шляхта «кінно, і у зброї були наготові зі всім почтом своїм» служила аж до Різдва Христова. При цьому, в наказі заборонялося залишати край навіть тим, хто мав раніше королівські грамоти про від'їзд до Вільно чи інших частин країни [14, с. 420-421]. Відбулись бої, так би мовити, місцевого значення. Вздовж кордону йшов польський обоз з Язловецьким на чолі, і татари його розбили [13, s. 484/485]. Судячи з усього, вчасні воєнні приготування дали змогу уникнути ворожого нападу, отже того ж 1 серпня Томіцький у листі до архієпископа Гнезнінського писав, що на Русі панує спокій [13, s. 524].

Через деякий час у серпні 1533 р. кримці знову перейшли Дніпро і почали групуватися у небезпечній близькості від кордонів ВКЛ. За повідомленням О. Дашковича, степовики стояли за якихось 13 миль від Черкас [12, арк. 218]. Ходили чутки, що вони збиралися йти на молдаван [13, s. 549]. По всій країні було розіслано воєнні листи про збір земського ополчення [12, арк. 218-219 зв.]. На цей раз кримці таки напали на Київщину та Поділля, але їх було вчасно перехоплено і розгромлено прикордонними загонами. На Поділлі чи Волині нападників у числі 800 розбив князь Ілля Острозький, причому 12 полонених він відіслав королю в подарунок [13, с. 549]. На Київщині ж степовиків

погромив Андрій Немирович [16, с. 363]. У жовтні Опалинський писав до правителя Бранденбургу князя Альберта, що татари два рази розбили польські відділи [13, с. 688]. Проте важко сказати – мова йшла про того ж Язловецького, чи були інші бої.

Не зважаючи на татарський напад, загалом ситуація склалася для ВКЛ непогано, оскільки походи кримців на Рязанщину змусили Василя III виставити проти них значні військові сили, а це, в свою чергу, дещо послабило напругу на литовсько-московському кордоні [4, с. 84-85]. Смерть же Василя III на початку грудня 1533 р. і прихід до влади трирічного Івана IV [5, с. 86] взагалі звели нанівець московські плани щодо наступу на Литовську державу. Але це була не єдина подія, що вплинула на подальшу політику Вільно і Кракова. Приблизно у травні – червні 1534 р. в Кримському ханаті спалахнуло нове вогнище міжусобної війни, цього разу між прибічниками Іслам і Сахіб-Гіреїв [1, с. 328-329].

Отже, бачимо, що життя на Великому Кордоні було досить рухливе в плані військової та політичної активності. Відповідно, такий ритм щоденного виживання в умовах перманентного очікування війни, неабияк мав вплинути на психотип українського населення. Що, в свою чергу, дає можливість більш глибоко зрозуміти причини і наслідки майбутньої історичної складової нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. II. – СПб., 1848.
2. Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханой, османи та піднесення Російської імперії / Г. Іналджик // Кримські татари, історія і сучасність (До 5-річчя депортації кримськотатарського народу) : матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995.
3. Іналджик Г. Османська історія. Класична доба 1300–1600 / Г. Іналджик. – К., 1998.
4. Карамзин Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин. – Кн. 2. – Т. 8. – СПб., 1842.
5. Каргалов В. В. На степной границе / В. В. Каргалов. – М., 1974.
6. Кримський А. Історія Туреччини / А. Кримський. – К. – Львів, 1996.
7. Кром М. М. Стародубская война (1534–1537 гг.) / М. М. Кром // Очерки феодальной России. – Выпуск 3. – М., 1999.
8. Малиновский А. Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 год / А. Ф. Малиновский // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 178–419.
9. Османская империя и страны центральной, восточной и юго-восточной Европы XV – XVI вв. – М., 1984

10. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII вв. / В. Д. Смирнов. — СПб., 1887.
11. Смирнов В. Д. Восточная политика Василия III / В. Д. Смирнов // Исторические записки. — Кн. 27. — М., 1948.
12. Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. КМФ 36 (Литовська Метрика). — Ф. КМФ 36. — Оп. 1, спр. 15. — Арк. 161 зв.
13. Acta Tomiciana. — Т. 15. — Poznaniae, 1952.
14. Archiwum książąt Sanguszkow w Sławucie. — Т. 3. — We Lwowie, 1890.
15. Kolankowski L. Polska Iagiellonow / L. Kolankowski. — Lwow, 1936. — 374 s.
16. Ochmanski I. Organizacja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przed napadami Tatarow Krymskich w XV–XVI w. / I. Ochmanski // SMHW. — Т. V. — 1960. — S. 161–398.

Статья посвящена событиям 1533 г., которые происходили вдоль Великой Границы Великого княжества Литовского. Благодаря имеющейся источниковой базе делается реконструкция событий, подается их хронология. Обращается внимание на факте влияния усобиц внутри Крымского ханата на украинские земли Великого княжества Литовского. При этом показывается, что даже официально мирные отношения между Великим княжеством Литовским и Крымским ханатом не могли быть гарантией покоя на границе.

Ключевые слова: Крымский ханат, Великое княжество Литовское, Сигизмунд Старый, Ислам-Гирей, Сахиб-Гирей, Орда.

The article is devoted to the events of 1533, which took place along the Great Cordon of the Grand Duchy of Lithuania. Due to available sources, the reconstruction of events is made and their chronology is given. The fact of the influence some strife in the the Crimean Khanate, on the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania is underlined. Thus, the article shows how, during only one year, the Crimean Khanate received two khans, began to change the foreign policy course from confrontation with the Grand Duchy of Lithuania to the deterioration of relations with the Moscow state. It is shown that even officially peaceful relations between the Grand Duchy of Lithuania and the Crimean Khanate could not be a guarantee of peace at the border. There was a permanent border war. In addition, an assessment of the participation of Muscovy in these events is given. It is emphasized on the Vasily III's plans to carry out aggression to the Kievan land. Active and very effective actions of the Lithuanian government, headed by Sigismund Stare, and representatives of local administrations and authorities, are noted.

Keywords: The Crimean Khanate, the Grand Duchy of Lithuania, Sigismund the Old, Islam Giray, Sahib Giray, Horde.